

II. Om Riberstift og Stiftamtmandskab.

Riberstift, eller, som Nogle skrive, Ribestift, er paa den vestlige Side inddgrændset af Vesterhavet; mod Norden af Liimfiorden; mod Østen af Viborg- og Aarhuusstifter, samt af det lille Belt, og endes i Sønder ved Tøndern i Hertugdømmet Slesvig. Man regner Længden af Riberstift fra Møgeltønder til Lemvig at være 30 Mile, og Breden at være 11 Mile.

Af alle fire Nørrejylland Stifter er Riberstift det ældste, da det i Begyndelsen af det niende Aarhundrede blev oprettet under Kong Harald Blaatands Regiering, ligeledes er ogsaa Riberstift af disse fire det største Stift, i Henseende til Landets Strækning. Udi dette Stift, især i de Herreder, som ligge midt i landet og grændse sammen med Viborgstift, findes mange og store Heeder. Den frugtbareste og deiligste Egn er hele Koldinghuusamt, og en stor Deel af Riberhuusamt. I de vestlige Dele ved Søkanten af de øvrige Amter falder got Marskland imellem Sanddriverne. De beste Skove findes i Koldinghuusamt.

Riberstift har i fordum Tid været indeelt i disse tre Sysseler, nemlig: 1) Vardsyssel, 2) Hardsyssel, og 3) Jellingsyssel; men denne Inddeeling bruges nu ei længere, thi efter Souverainiteten er Stiftet indeelt i disse fire Amter, nemlig:

I. Riberhuusamt, som indbefatter A. af Sønderjylland: 1) Møgeltønderbirk; 2) Ballumbirk; 3) Loeherred; 4) Høyerbirk; 5) Torninglehn; 6) Hvidingherred; 7) Lystrupbirk; 8) Frøsherred; 9) noget af Gram- Rangstrup- og Tønderherreder; 10) Karlslundherred. Men B. af Nørrejylland: 11) Giørdingherred; 12) Maltherred; 13) Skadsherred; 14) Vesterherred, hvor Kiøbstæden Varde ligger. Stiftsbefalingsmanden i Ribe, som og har alle Stiftets Kiøbstæder under sig, er tillige Amtmand over dette Amt; den kongelige Amtsstue holdes i Ribe.

II. Lundenæsamt, som har følgende 5 Herreder: 1) Østerherred; 2) Nørherred; 3) Bøllingherred; 4) Hamrumherred, og 5) Hiermherred.

III. Bøvlingamt, som har følgende 5 Herreder: 1) Gindingherred; 2) Vandfuldherred; 3) Skodborgherred, hvori er den Kiøbstæd Lemvig; 4) Ulfborgherred, hvori ligger den Kiøbstæd Holstebro; og 5) Hindherred, hvori ligger den Kiøbstæd Ringkiøbing. Disse tvende Amter, nemlig

Bøvlingamt og Lundenæsamt, ere samlede under een Amtmand; og den kongelige Amtstue holdes i Ringkiøbing af Amtsforvalteren.

IV. Koldinghuusamt, som har 8 Herreder: 1) Bruskerred, hvori ligger den Kiøbstæd Kolding; 2) Undseherred; 3) Ælboeherred, hvori ligger den Kiøbstæd Fridericia; 4) Holmansherred; 5) Jerlevherred; 6) Slagsherred; 7) Hørdherred; og 8) Nørvangsherred, hvori ligger den Kiøbstæd Veile. Dette Amt har sin egen Amtmand, og den kongelige Amtstue holdes i Kolding af Amtsforvalteren.

Udi Riberstift er altsaa 4 Amter, og derudi, foruden de 5 Herreder og Birker af Sønderjylland, 22 Herreder af Nørrejylland, 230 Kirker af Nørrejylland, foruden de Kirker af Sønderjylland, eet Grevskab og eet Baronie, 70 frie Herregaarde, og 32 ufrie eller ukompleterede Avlsgaarde. Førend vi beskrive ethvert af disse fire Amter, ville vi allerførst beskrive

Ribebye.

Ribe, Hovedstaden for Riberstift, en vel bygt og anseelig stor Kiøbstæd, beliggende paa Grændserne imellem Nørre- og Sønderjylland ved den store Riberaae, af hvilken den saa got som er omgiven, og giennemskaaren af Aaens adskillige Grene. Denne Aae, saavidt den anrører Byen, kaldes Nepsaae eller rettere Nebsaae, af en Borger ved Navn Svend Neb, som i Kong Hanses Tid anlagde en Vandmølle, kaldet efter Mølleren Nebsmølle, og Strømmen kaldet Nebsstrøm. Stadens Beliggenhed er under 55 Grader 20 Minuter Latitud, og 24 Grader 42 Minuter Longitud.

Stadens Ælde er vist over 800 Aar, thi den danske Skribent Adam Bremens. melder om Ribe, at den allerede længe før. hans Tid, og altsaa i det tiende Aarhundrede, har været en berømt og blomstrende Søestad, hvorfra man gik til Søes til Tydskland, Holland og Engeland. Andre paastaae med stor Grund, efter den Skribent Remberts, Erkebiskop i Hamberg, hans Beretning, at Ribe er bygt mod Slutningen af det ottende Aarhundrede. Efter Dr. P. Terpagers Beretning, har Byen allerførst været anlagt en halv Miil nærmere Havet ved Sønderfaarup, hvor Rudera sees, og Stedet kaldes endnu Gammelribe; men formedelst Oversvømmelse af Havet er den forflyttet længere op mod Østen. Stadens ældste Kiøbstædsprivilegier ere ved Tidens Ælde forkomne; men det

ældste, som endnu haves i Behold, er udgivet af Kong Valdemar den Anden. Man finder; at Ribe har i de ældre Tider været befæstet efter de Tidens Maade Aar 1201, 1269, og at slige Fæstninger Aar 1306 skulde nedbrydes. Ligeledes blev i Kong Friderik den Andens Tid paalagt alle Kiøbstæder i Jylland og Fyhn, at give en vis Sum Penge, kaldet Riberskat, som skulde anvendes til at befæste Ribe. Men alle disse Fæstningsværker ere nu borte.

Til at beskytte Byen og dens Handel imod Sjørøvere og fiendtlige Anfald, var vesten for Byen ved Aaen anlagt Aar 1115 det gamle og berømte Riberhuus, som var et Slot, stærk befæstet med høie Mure, dybe Grave og stærke Volde. Af samme Slot har hele Amtet sit Navn, og kaldes endnu Riberhuusamt. Vel blev det adskillige gange i fiendtlige Tider indtaget, men dog vundet ved Storm tilbage. Men Aar 1659 blev det i Krigens Tid ganske ruineret, og efter den Tid ere de øde Bygninger aldeles nedrevne, saa at intet nu kiendes deraf, uden allene Volde og Grave.

Staden har to Porte, nemlig Nørreport og Sønderport, som nogle mene at være en Levning af den gamle Fæstningsmuur. Fordi at Byen baade omringes og giennemskiæres af Aaens Vande, saa findes følgende Broer, som maae vedligeholdes af Byen med stor Bekostning, nemlig: 1) Nyebroer, som er den yderste uden for Nørreport 2) Udermøllbroer, ved den yderste Mølle hos Nørreport: 3) Midtmøllebroer, imellem Nederdam og Meldam; 4) Overmøllebroer, imellem Meldam og Storegade; 5) Sønderportsbroer; 6) Skaningerbroer.

Byen har tre Vandmøller, nemlig Udermølle, Midtmølle og en Stampemølle; dernæst et stort fiirkantet Torv midt i Byen ved Domkirken; paa samme Torv staaer Kaget og Pælen for Delinqventere; der er og en offentlig Brønd, kaldet Kagkilde.

Her findes to Sognekirker, nemlig Domkirken, som ogsaa kaldes vor Fruekirke, bygt paa det Høieste Sted i Byen, hvilket kaldes Lilliebierget. Efter A. Hvitfelds Ord Pag. 258 skal Riberdomkirke være den ældste af alle Kirker i Riget, saafremt Leofdag, den første Biskop i Riberstift, som levede i Kong Harald Blaatands Tid, har stiftet den; Andre derimod vil bevise, at Domkirken er bygt i Begyndelsen af det tolvte Aarhundrede af Biskop Thoro. Udi denne nye Domkirke blev Kong Æmun begravet Kirken er bygt af Qvaderstene med to høie Taarne, som oven paa ere ganske platte. Indvendig er Kirken anseelig stor og overmaade smuk; den er 100 Alne lang, 50 Alne breed, og 45 Alne høi. Høikirkens sex store

Hvelvinger hvile paa tolv af hugne Steen opførte Pillere; men i Lavkirken. baade den søndre og nordre, ere mange flere mindre Hvelvinger og Pillere. Især beundres den store Kupel eller Hvelving over Koret, som et Konststykke. Ved Siden af Koret er Domkapitelet, hvor nu holdes Riberlandemode og Tamperretten.

Udi Domkirken har i de katholske Tider været en Mængde af Kapeller og Altere. Tvende Konger, nemlig forbemeldte Kong Ærik Æmun og Kong Kristoffer den Første, ligge begravne i Domkirken. Ligeledes er her at see det prægtige Monument over Albert Skeel, og det grevelige Schakkiske Monument. De mangfoldige Epitaphier her i Domkirken over adelige, geistlige og borgerlige Personer kan læses i Terpagers Inscript. Ripens. Til Domkirken hører uden for Staden Riberladegaard, som var før en ufrie og ukomplet Avlsgaard, og har i fordum Tid været Ladegaard til Riberhuusslot, men er nu solgt til 45 Beboere. Teglgaarden; Østervedbye; Klaabyegaard; Underbierum.

Den anden Sognekirke i Riber er St. Kathrinækirke, som og kaldes Sortebrødrekirke, fordi den var fordum Klosterkirken til Sortebrødre- eller Dominikanernes Kloster. Denne Kirke er 80 Alne lang og 34 Alne breed, og er formodentlig opbyggt tilligemed Klosteret midt i det trettende Aarhundrede. Til denne Kirkes Hovedreparation blev Materialierne af den forfaldne St. Pederskirke brugt Aar 1673. Til Kathrinækirke hører uden for Staden Tvedbye; Tangebye; Lystrupbye; Lystrupmølle; Dalshuus.

Før Reformationen har der i Ribe været mange Kirker og Kapeller, som nu ere afbrudte, saasom: St. Pederskirke; St. Nikolaikirke; St. Mikelskirke; St. Klemenskirke; St. Hanskirke; den hellige Gravs Kirke; St. Jørgenskapel; St. Bartholomæikirke; Graabrødrekirke; den Helligaandskirke. Ligeledes har her været en Deel Klostere, nemlig: Vor Fruekloster eller Kanikernes Kollegium; St. Nikolaikloster eller Frueklosteret; Graabrødrekloster, hvilket var Franciskanermunkenes eller Minoriternes Kloster; Sortebrødrekloster, hvilket var Dominikanernes eller Prædikebrødrenes Kloster; St. Hanskloster; den Helligaands Gaard eller Helligaands Huus i Ribe var baade Kloster og Hospital tillige; St. Jørgensgaard var et Hospital for smitsomme Syge. Til disse Stiftelser maae ogsaa henføres de mange Gilder, som fordum holdtes i Ribe, nemlig: St. Antoniigilde; St. Knudsgilde; Kalentgilde; Helligkorseskilde; St. Giertrudsgilde; St. Hansgilde;

St. Nikolai- eller Peblingegilde; St. Pedersgilde; Præstegilde; Vikariergilde; St. Karens-gilde.

Den latinske Skole, oprettet af Kong Kristian den Tredie Aar 1558, hvis nye grundmurede Skolebygning blev opført og indviet Aar 1727 af Rektor og Magister Kristian Falster i Biskop Lauritz Thuras Tid, har en Rektor, Konrektor og 3 Hørere, er forsynet med skønne Legata og Donationer.

Udi Ribe boer Stiftamtmanden og Biskoppen over Ribestift. Her er et skjønt Hospital for 70 Lemmer, som nyde hver ugentlig 28 Skilling og frie Brændsel; det har sin egen Præst, og har anseelige Indkomster og Eiendomme. Desuden er her ogsaa til Fattiges Nytte Giesteboder og Almisseboder.

Stadens Raadhuus, indrettet Aar 1709, hvor Raadstueretten holdes om Mandagen og Tirsdagen, men Byetinget om Tirsdagen og Birketinget om Onsdagen, Raadstueretten fik af Kong Friderik den Anden Aar 1586 Landstingsret, saa at Magistratens Domme indstævnes lige til Høiesteret. I Historien har Riberret fordem været meget bekiendt, formodentlig fordi den har været haard, og Øvrigheden har holdt strængt derover; thi i de gamle Viser heder det: De komme ikke alle for Riberret, som ere modne nok til at hænge etc. De danske Konger har i Ribe fordem havt et anseeligt Myntested, hvor mange Mynter baade af Guld og Sølv ere myntede, især i Kong Friderik den Førstes og Kong Kristian den Tredies Tid, (som findes anførte i Loretzens Musæum Regium, p. 697: og P. Terpagers Ripæ Cimbr. p. 704). Der findes ogsaa ældre Mynter, som her ere slagne. Man vil ligeledes mene, at det ældste Bogtrykkerie i Danmark er anlagt i Ribe Paa Lilliebierget faa Aar efter Reformationen, hvor adskillige Bøger ere trykte Aar 1591 og 1592.

Byens Magistrat er en Præsident, en Borgemester og to Raadmænd, saa og en Bye- og Raadstueskriver. Byens Jorde eller Eiendomme af Ager og Eng ere anslagne i Hartkorn for 247 Tdr. 1 Skp. 2 Fkr. 1 Alb. Agermark og Engene, som meest ere Marskenge, dog nogle Geestenge, tilhører deels Byens Kasse, deels Indvaanerne. deels Stiftelser og Embeder. I fordem Tid har her i Ribe været ypperligt Fiskerie, som nu formedelst Aaens Tilstoppelse aftager; dog fiskes her Giedder, Aborrer, Aal og Regenaugen, saa ogsaa Lax. De saa kaldte Ribeskuller eller Riberflyndre er ikke af Byens eget Fiskerie, men fra Fanøe og Mannøe, hvor de fiskes og tilberedes, og derefter, bringes til Ribe at sælges. Her har ogsaa tilforn været en anseelig Handel med Heste, Øxne, Korn og

Fedevahre, saalænge Aæn var saa dyb, at Søefarten var i god Stand, da Hollænderne og andre udenlandske Kiøbmænd kom ofte til Ribe, men nu er Handelen ei af nogen vigtig Betydenhed; thi Byen er omringet med Haderslebhuusamt, hvor Handelen paa Landsbyerne er almindelig. Den Aæ, som gaaer fra Søen af op til Byen, har i gamle Dage været saa dyb, at store Skibe har kundet seile lige ind i Byen; men nu er Aæn saa forstoppet, at i Ebbetiden kan kun en Baad eller Pram gaae, og maae ligge sex Timer paa Grund, indtil Flodtiden kommer. Derfor maae Skibene, som indkommer fra Riberdyb, ligge over en Miil fra Byen for Anker ved et Sted, kaldet Underbierum, hvorfra de losses ved Pramme. Udi Ribe er et kongeligt Toldkammer, hver Øxen- og Hestetolden erlægges, da mange Øxen igiennem Byen uddrives til Hamborg, men sielden nu udskibes.

Staden har ofte været hiemsøgt af Ildebrand og Vandflod, da den høie Flod har gjort stor Skade baade i og uden Byen, og Indbyggerne derved bestedte i stor Angest og Fare.

Den hamborger ridende Post kommer til Ribe fra Kiøbenhavn og Hamborg hver Mandags- og Torsdagsaften, og derpaa afgaaer videre til Varde og Nyekiøbing; hvorfra han kommer igjen til Ribe hver Onsdags- og Løverdagsmorgen, og afgaaer saaledes fra Ribe til Kiøbenhavn og Hamborg samme Dags Formiddag Klokken 10 Slet.

Hver Tirsdag holdes Torvedag. Desuden sex aarlige Markeder, nemlig den 19. Martii Hestemarket i 3 Dage; den 15. Maji med Kram- og Trævahre; den 26. Julii ligeledes med Kram- og Trævahre; den 17. Julii Hestemarket i 3 Dage; den 5. September Kram- og Trævahre; og den 16. Oktober med Heste og Qvæg i 3 Dage.

(En udførlig Beskrivelse paa Latin over Ribebye kan efterlæses udi p. Terpagers Ripæ Cimbricæ in 4. Flensb. 736).

I. Riberhuusamt

Riberhuusamt er omrent tyve Mile langt. Det grændser mod Norden til Lundenæsamt; mod Vesten til Vesterhavet; mod Østen til Koldinghuusamt og til en Deel af Haderslebamt; mod Sønden til Tønderamt, og indtil imod Tønderbye; altsaa ligger Riberhuusamt deels udi Sønderjylland, deels udi Nørrejylland. Den Deel af Sønderjylland som er matrikuleret til Riberhuusamt, og svarer under

Amtstuen i Ribe, er ingen hele Herreder, men allene visse Stykker af adskillige omliggende Herreder, Birker og saa kaldede Lehne, saasom: Møgeltønderherred og Birk, Loehered, og deri Ballumbirk, Loebirk, Amrum- og Vesterlandsføhrsbirk, af Tørninglehn, noget af Hvidingherred, af Høiersherred og Birk, af Gramherred og Birk, af Lystrupbirk, af Nørrerangstrupherred og Birk, af Tønderherred og Birk, af Frøsherred, af Kalslundherred.

Men af Nørrejylland hører til Riberhuusamt disse fire Herreder: 1) Giørdingherred; 2) Maltherred; 3) Skadsherred; og 4) Vesterherred. Det kontribuerende Hartkorn i Riberhuusamt er 9840 Tdr. foruden det frie Hartkorn til Herregaarde og Præstegaarde. Amtstuen, hvorunder Jordegodset hører, holdes i. Ribe. Stiftsbefalingsmanden over Riberstift er tillige Amtmand over Riberhuusamt.

Af Strømme eller Aær er disse fire i dette Amt merkverdige, nemlig: 1) Nebsaae, som løber forbi og igiennem Ribe; 2) Skodborgaae eller Kongeaaen, som gjør Grændse imellem Nørre- og Sønderjylland; 3) Sneumaae; 4) Vardeaae, hvilke tvende sidste falde ud i Fiorden. Disse Aær ere alle fiskerige. Udi Riberhuusamt ligge disse to Kiøbstæder, Ribe og Varde, Vi beskrive nu

A. De Dele af Sønderjylland, som høre til Riberhuusamt.

I. Riberhuusbirk.

Af Riberhuusbirk hører herhid ikkun Staden Ribe, hvis Kirkesogne ere disse to, nemlig: 1) Domkirkens eller vor Fruesogn, hvortil hører uden for Byen Ribeladegaard og Teiglgarden; 2) Sortebrødre eller St. Kathrinæsogn, hvortil hører uden for Byen Tvedbye og Tangebye. Hvorom allerede er meldt i Stadens Ribe Beskrivelse Pag, 490.

II. Møgeltønderbirk, og Herred.

Af Møgeltønderbirk og Herred, hører herhid: 1) Møgeltøndersogn, og 2) Dalersogn.

Vi merke nu hvert Sogn især, nemlig:

1) **Møgeltøndersogn**, hvortil hører Møgeltønder, en meget, stor og anseelig Bye, hvis meget zirlige Kirke, der er prydet med et Orgelværk, kaldes St. Nikolaikirke. Bønderbye; Toehalebye; Gallehuus, hvor de tvende kostbare og vidtberømte tønderske Guldhorn ere fundne, det ene af en Pige ved Navn Kathrine Svendsdatter fra Østerbye, Aar 1639, det andet af Bonden Jerik Lassen i Gallehuus Aar 1734. Begge disse to Guldhorn forvares paa det kongelige Konstammer i Kiøbenhavn; det første fundne tønderske Guldhorn veier 6 Pund 13 Lod, er af det allerfineste Guld, og vurderes for 1200 Rigsdaler; men det andet, som blev fundet Aar 1734. veier 7 Pund 11 Lod, og altsaa veier 30 Lod Guld mere end det første. Paa dem begge staae mange hieroglyphiske Figurer og en gothiskrunisk Skrift eller Karakterer. Brinkegaard; Pokkenbollegaard; Markhedegaard; Skakkenborg, Hovedgaarden for Grevskabet Skakkenborg og den grevelige Skakkiske Families Residenz, er en overmaade Prægtig Bygning, beliggende tæt ved Møgeltønderbye. Gaardens gamle Navn var Møgeltønderslot. Udi de katholske Tider var dette Slot iblant de Godser, som laae til Riberbispestoel; men efter at de katholske Bispers Regiment ved Reformationen fik Ende, faldt Møgeltønderslot med alle de andre geistlige Godser til Kongen, som efter Souverainiteten solgte det Aar 1661 til Feldtherre Hans Schak. Hvorpaa Møgeltønder med underliggende Gods blev Aar 1671 oprettet af Kong Kristlan den Femte til et Grevskab for den Skakkiske Familie, og fik det nye Navn Skakkenborg. Under Grevskabet høre tre Birker, nemlig: Møgeltønderbirk, Ballumbirk i Løherred, og Lystrupbirk. Greven er Patron til Møgeltønder-, Daler-, Æmmerlev-, og Ballumkirker. Dette prægtige Grevskab gjør selv Regnskab til det kongelige Rentekammer; Hovedgaardstaxt Ager og Eng er 428 Tdr. 3 Skpr. 2 Fkr. 1 1/3 Alb., Mølleskyld 36 Tdr. 6 Skpr. 3 Fkr. 1 1/4 Alb., privilegeret skattefrie Hartkorn 300 Tdr., Bøndergods 1382 Tdr. 6 Skpr. 1 Fkr. 2 7/12 Alb., Kongetiender 105 Tdr. End videre hører her til Sognet: Vedaae; Roigaard; Spydsholm; Æmmerlykke; Sudsrakken; Sudsfelt; Sudkoks; Feldsverre; Stikhusene; Vesteranflod; Vesterfeldt; Broersmark; Kasten Hansens Gaard; Soidams to Gaarde: Briøxensmark: Boesmark; Lindskovmølle; Dalermølle Brinkladegaard; Bodsbølleladegaard; Ballumbye; Skallebeksmølle.

Sognet kaldes Møgeltønder, det er Storetønder, i Henseende til Kiøbstæden Tønder, som ligger en Fierdingvei Østen derfra, og egentlig fra gamle Tider heder Lille- eller Lütketønder. Her falder baade inddiged Marskland og Geesten eller det høie Land.

2) **Dalersogn**, hvortil hører: Dalerbye, hvis Mark er meget frugtbar; Østerbye, hvor der boe gode Linnedvævere; halvdelen af Gierupbye, thi den anden halve Deel hører til Visbyesogn.

III. Ballumbirk i Loehered.

Ballumbirk i Loehered, hvortil hører: 1) Ballumsogn; 2) Meoldensogn; og 3) Romsøesogn.

Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Ballumsogn**, hvis Kirke er meget stor og anseelig, dens Taarn prydet med et Spiir 52 Alen høit, og ligger ikkun et Par Bøsseskud fra Vesterhavet. Sognebyerne ere: Vesterendebye; Østerendebye, hvilke tvende Byers egentlige og gamle Navne er Vesterballum og Østerballum; Mølbye, hvor der er en Veirmølle; Kringlumbye; Byested, et eenligt Huus; Harknag, hvor der er en Deel smaa Huse, som beboes af Matroser; Husum; Bodsøl, paa hvis Lademark staaer en Grupenmølle og et Møllehuus; Bundtiebye; Reisbye. Dette Sogns Beboere fare gemeenlig til Søes, paa Holland. Vesterhavets overskyllende Floder har fordum ødelagt adskillige Byer og 7 Herregaarde her i Sognet, saa at der nu er vildt Hav, og Stedet kaldes paa Væseren. Disse 7 undergangne og af Vandflod ødelagte Herregaardes Navne skal have været disse: Staverskov; Grove; Gudmark; Brink; Bovensmark; Bodsøl.

2) **Meoldensogn**, hvortil hører: Meoldenbye; Ottersbøllebye; Forballumbye; Hybjerg, to Gaarde. I Sognet er en Aae, som skiller Meoldenbye fra Lundebye; ved samme Aae findes Rudera af en Herregaard, kaldet Tranbjerggaard. Sæden paa Agrene beskadiges ofte af Havet, naar Vandet voxer.

3) **Romsøesogn** bestaaer af den Øe Romøe.

Den Øe **Romø** ligger i Vesterhavet een Miil fra det faste Land, hvor den nærmeste og sædvanlige Overfart er fra Ballum. Landet er halvanden Miil langt og tre Fierdingvei breedt. Den vestlige Side, som vender mod Havet, er Heede og Sanddynger; den østlige Side, som vender mod det faste Land, er allene beboet og dyrkes meest af Qvindfolk; thi Mændene passe Søefarten og fare meest paa Grønland og Sælfangsten; Pigernes Arbeide og Fortieneste bestaaer i at kniple. Øens Kirke, St. Klemenskirke kaldet, ligger midt paa Landet imellem Sønderlands og Nørlandsbyer. Øen deles i to Dele, hvorefter Indbyggerne henhøre under to verdslige Jurisdiktioner; thi de paa Sønderland høre under Riberamt og Ballumbirk i Loehered, men de paa Nørlandet høre under Haderslevamt og Hvidingherredsting. I geistlige Sager staaer Landet under Loeherredsprovsten og Riberbiskop. Sønderlandet bestaaer af disse Byer: Kirkebye; Tagholm; Østerheede; Vesterheede; Vraa; Østerbye; Mølbye; Sønderbye; Vestergaarde; Havnen, hvorfra Overfarten er til Ballum. Nørlandet har disse Byer: Jyver; Toftum; Bodlindmark; Nørtvismark; Tvismark; Kongsmark. Paa Landet er to Veirmøller. Romø skal efter Fortæling have været landfast med det faste Land, og mod Norden med Mannø, men har ved de ulyksalige Vandfloder af Vesterhavet efterhaanden mistet store Strækninger paa alle Sider; thi Aar 1248 skal et heelt Kirkesogn paa den vestlige Side være af Oversvømmelse undergaaet, tilligemed en hosliggende Skov.

IV. Loehered.

Udi Loehered ligger: 1) Døstrupsgn; 2) Randrupsgn; 3) Visbyesogn; 4) noget af Bredesogn ved Lygumkloster hører ogsaa til Riberamt.

Vi merke nu hvert Sogn især:

1) **Døstrupsgn** bestaaer af Døstrupbye; Lovrupbye; Drengstedbye; Vinumbye; Nørvolmbye; Overbye; Tevringbye. Dette Sogn har god Ager og Eng, og meget flittige Bønder; her falder ogsaa skjønt Fiskerie af Giedder, Aborrer, etc.

2) **Randrupsgn** bestaaer af Randrupbye og Lundebye; begge disse Byer har gode Marskenge, som overskylles af det salte Vand. I Aaen imellem Lundebye og Meolden falder Aal og andet Fiskerie.

3) **Visbyesogn**; dertil hører: Visbye; Nørbye; Møllerupbye; Gammlbye; Trøbyborg, en stor og important Herregaard med anseelig Bygning. Fra Dronning Margrethes Tid, thi hun købte den til Kronen, blev den kaldet et kongeligt Slot. Siden ved Pantsættelse kom Trøbyborgslot til de katholske Bisper i Ribe. Ved de geistlige Godsers Sekularisation efter Reformationen, hiemfaldt Trøbyborgslot til Kronen; men Aar 1580 kom det fra Kronen ved et Mageskifte i Privates Eie. Gaarden er anlagt i en Morads, befæstet med Grave, og har i Krigens Tid Aar 1659 holdt fiendtlige Anfald tilbage. Godsets Eier har Herredsting over Loehered. Godset bestaaer af fire Sogne og dets Kirker, nemlig Visbye, Meolden, Randrup og Døstrup. Under Trøbyborg ligger Østerbyegaard i Odyssoegn ved Skodborgaae. Hovedgaardens Taxt er 121 Tdr, 4 Skpr. 3 Fkr. 2 Alb., Mølleskyld 15 Tdr. 7 Skpr. 2 Fkr., Bøndergods 1128 Tdr. 7 Skpr., Tiender 147 Tdr. 6 Skpr. Af Gierupbye hører den halve Deel til dette Sogn, og den anden halve Deel af samme Bye hører til Dalersogn i Møgeltønderbirk og Herred, som allerede er anført forhen Pag. 495.

4) Af **Bredesogn** hører til Riberhuusamt disse Byer: Bredebye, Borrebye, Aspbye, Boesholm, Harritzbye, Søndervolmbye, Apterupbye.

V. Amrom- og Vesterlandsføhrs Birk i Loehered.

Amrom- og Vesterlandsføhrs Birk i Loehered indbefatter 1) St. Klemenssogn paa den Øe Amrom. 2) Af St. Johannissogn paa Øen Føhr fire Byer; thi de øvrige Byer og Kirker høre under Tønderamt, tilligemed St. Nikolaisogn der paa Landet. 3) St. Laurentiisogn paa Øen Føhr.

Vi merke nu hvert Sogn for sig.

1) **St. Klemenssogn** paa den Øe Amrom.

Den Øe **Amrom** er en liden langagtig Øe, dannet som en halv Maane, beliggende næsten en Fierdingvei i Sydvest fra den Øe Føhr; den hører ganske til Riberhuusamt og til Riberstift, baade i Henseende til verdslig og geistlig Jurisdiktion. Denne Øe er en god Miil lang, men ei over halvanden Fierdingvei breed, formedelst de mange Sanddyner. Indbyggerne leve meest af Søefart og Fiskerie; thi Mændene fare paa Grønland paa Hvalfiskefangst, paa

Holland og andre Stæder, hvorved de forhverve sig god Hyre. De ere enrourlerede Søefolk, og i Nødsfald tages til Kongens Tieneste paa Orlogsskibe. Deres Fiskerie under Landet er Aal, Flyndre, Rokker, og om Vinteren Østers. Her prædikes tydsk; thi deres Sprog er en Art af det gamle frisiske Sprog, og deres Klædedragt er som Føhringernes eller de paa Føhr. Paa denne Øe er allene een Kirke, kaldet St. Klemenskirke, og har sin egen Præst. Til St. Klemenssogn hører tre Byer, nemlig: Nebel, Sydertorp; Nordorp, som bestaaer af 159 Huse og næsten 600 Mennesker. Beboerne eie ogsaa nogle Smakker, hvormed de farer til Søes. Denne Øe Amrom, saavel som Vesterdelen eller Vesterland af Øen Føhr sorterer under Loeherreds Provstie og Vesterlandsføhrs Birk.

2) Af **St. Johannissogn** paa den Øe Føhr disse fire Byer: Nebelumbye, Gottingbye, Borgsumbye og Vidsumbye.

Den Øe Føhr ligger i Vesterhavet halvanden Miil fra Dagebøl i Vestermark, hvorfra er Overfarten med Posten. Denne Øe er halvanden Miil lang, een Miil breed. Den skal i de allerældste Tider have været landfast med den Øe Sildt, og da have begge disse Øer udgiort elleve Sogne; men ved den store Vandflod Aar 1362 ere de revne fra hverandre.

Nu bestaaer Øen Føhr af sexten Landsbyer, foruden en velbyggt liden Flek, Wyck kaldet, indeelte i tre Kirkesogne, som have tre Sognekirker, nemlig: St. Laurentiikirke, St. Johanniskirke og St. Nikolaikirke. Landet er stærkt beboet, har 1469 Huse, og 6000 Indbyggere, Gamle og Unge. Den østre Deel af Landet, som bestaaer af St. Nikolaisogn og Kirke, saa og noget af St. Johannissogn med Kirken, kaldes Østerlandsføhr, og hører under Hertugdømmet Slesvig og Tønderamt. Samme østre Deel har sin egen Landfoged, som oppebærer Skatterne og leverer dem til Amtstuen. Til denne Deel hører den velbebygte Flek Wyck, som er bygt paa hollandsk Maade, har henimod 200 Huse, god Skibsfart, og en skøn Havn, hvori Skibene kan ligge sikre for vestlige Vinde; her boe og alle Slags Haandværksfolk. Men den vestre Del af Føhr, som bestaaer af St. Laurentiisogn med Kirke, og det meeste af St. Johannissogn, kaldes Vesterlandsføhr, og hører under Riberhusamt. I Henseende til verdslig Jurisdiktion har Vesterlandsføhr, tilligemed Øen Amrom, sit eget Birk og sin Birkefoged, som holder Birkeret. Men i det Geistlige staaer

Vesterlandsføhr med Amrom under Loeherrred Provstie. Til denne vestre Deel hører af St. Johannissogn disse Byer: To tredie Deel af Nebelumbye; Gotting; Borgsum, hvor der er en gammel Fæstning, kaldet Borg, omgiven med en høi Vold af 400 Fod i Omkreds, anlagt i Kong Valdemar den Tredies Tid; og Vitsumbye, hvilket er allerede forhen ommeldt. Dernæst hele St. Laurentiisogns syv Byer, som siden skal anføres. Den Øe Amrom skal i fordum Tid have været landfast med Føhr; og imellem begge disse Øer skal have staaet St. Annækirke og Sogn, som ved Vandflod er nu gaaet til Grunde. Fra Vesterlandsføhr over til Amrom er en halv Miil over Vandet. Imellem Føhr og Amrom fiskes Østers, som er et Kronens Regale. Hele Øen Føhr indholder Geest- og Marskland. Geesten eller Agerlandet, som er den søndre halve Deel af Føhr, hvori Byerne ligge, er meget høi, og staaer ingen Fare for Oversvømmelse. Men den nordre Deel er forsynet med Dige imod Havets Vold. Indbyggerne paa Føhr leve meest af Skibsfart; thi de ere gode Skibsfolk, og deriblant mange Kommandeurer, som, fra Kiøbenhavn, Hamborg og Holland hyres paa Hvalfiskefangsten under Grønland. Omtrent 1500 enrøllerede Søefolk fare som Styrmand og Matroser fra bemeldte Stæder og Lande paa slige og længere Reiser, tiene stor Hyre og blive formuende, og ved Reisens Ende komme altid hiem. Imidlertid drives Agerdyrkingen ved Qvindekjønnet og gamle Mænd, som ei længere kan tiene til Søes. Føhringerne have deres eget Sprog, som er gammel Frisisk; men her prædikes Tydsk i Kirken, og i Skolerne læres ligeledes det tydske Sprog.

3) **St. Laurentiisogn** paa Øen Føhr bestaaer af syv Byer, som ere Syderende, hvori Sognepræsten boer; Øltsum; Klintum; Tuftum; Hedehusum; Utersum; og Duusum.

Anmerkning.

List er ingen Øe for sig selv, men er allene et Stykke af den nordlige Ende af Øen Silt eller Sylt, og bestaaer allene af det der anlagte kongelige Toldhuus, samt to Bøndergaarde og fem Huse. Toldstedet er anlagt af Kong Kristian den Femte Aar 1682, og kaldes Listertoldsted. Havnen heder Kongenshavn, og Dybet, hvorigiennem man løber derind af Vestersøen, kaldes Listerdyb. Beboerne gaae til Kirke i Reitum paa Silt, som

hører til Hertugdømmet Slesvig og Tønderamt, endskiønt dette Stykke af Landet, som kaldes List, hører under Riberhuusamt, men i Rettergangssager søger sin Ret ved Ballumbirk i Loeherrød.

VI. Tørninglehn. Af Tørninglehn i Hvidingherred hører til Riberhuusamt:

- 1) Til vor **Fruesogn i Ribe** høre disse Byer: Østervedstedbye; Klaabyegaard; Underbierum.
- 2) Af **Vestervedstedsogn** disse Byer: Vestervedstedbye; Sønderfarup, hvor mange Kniplepiger boe; Underbierum.
- 3) Af **Hvidingsogn** disse Byer: Hvidingbye; Raahedebye.
- 4) Af **Skierbeksogn** disse Byer: Skierbekbye; Giesingbye; Hunstedbye; Mosebøl; Mithusom; Allerupbye; Vestergasebye; Østergasebye.
- 5) Af **Brønssogn** disse Byer: Vesteroblingbye; Havervad; Syndernæsbye; Astrupbye. Det øvrige af Brønssogn er under Haderslevhuus, Lygumkloster og Tønderamter, samt tilhører Greverne af Skakkenborg og Kastel. Brønsskirke er en af de smukkeste og anseeligste Landsbyekirker baade i og uden for Riberhuusamt; thi den er høi og stor, har et smukt Taarn og Spiir, samt et lidet Taarn paa Kirkens østre Ende. Indvendig er den prydet med et Orgelværk af 11 Stemmer, som til Kirken er foræret af Møllerne i Brønsmølle. Kirken ligger strax ved den fiskerige Brønssaae.
- 6) Af **Arildsogn** den Bye Honingbye.,
- 7) Af **Spandetsogn** disse to Byer: Spandetbye; Faarstedbye.
- 8) Af **Høierupsogn** disse to Byer: Høierupbye; Arnumbye. Arildgaard har tilforn været en Herregaard, men nu Bøndegaarde.
- 9) Af **Roagersogn** disse Byer: Roagerbye; Kirkebye; Østerøblingbye.
- 10) Af **Voddersogn** disse to Byer: Vodderbye; Birkelevbye.
- 11) Af **Reisbyesogn** disse tre Byer: Reisbye, som før har staaet paa et andet Sted, men formedelst Vandets Oversvømmelse er flyttet hen paa det Sted, hvor den nu er bygt; Kierblingbye; Havedbye.

De øvrige Byer af disse Sogne høre til Amterne i Hertugdømmet Slesvig.

VII. Lystrupbirk. Af Lystrupbirk i Hvidingherred hører:

1) Til **St. Kathrinæsohn** i Ribe disse Byer: Lystrupbye; Lystrupmølle; Dalshuus.

2) Af **Semsohn** disse Byer: Sembye, hvis Kirke kaldes St. Andreækirke, og har et smukt Taarn; Varningbye; Hømbye, hvor der Aar 1210 har været prægtig Skov, som da blev foræret til Kapitelet i Ribe; men nu findes ikke mindste Tegn af Skov; Favrholtbye; Snepsgaarde; Karkovgaard; Munkegaard, som har været et Benediktinerkloster i det ellefte Aarhundrede; dog flyttede Aar 1156 Munkene derfra til Lygumkloster, men det blev igien besat med Munke, som fik Jordegodset i Sem til Underholdning; dette Kloster blev ved Magt indtil Reformationen; Kallebekmølle; Stavnagergaard.

3) **Mannøsohn** bestaaer af den Øe Mannø.

Mannø er en liden Øe, beliggende tre Fierdingvei fra det faste Land uden for Hvidingherred, og af alle Øerne i Vesterhavet ligger nærmest ved Staden Ribe. Dette Land er deelt i to smaa Øer, af hvilke den mindste kaldes Nordre- eller Gammelmannø, og har kostelig Engbund; men den største heder Nyemannø, og er en halv Miil lang. Paa Landet er nu ikkun een Kirke, som gjør et Kirkesohn, der bestaaer ikkun af een Bye. Tilforn har Mannø været langt større, thi den har havt 3 Kirker og været landfast med Fanø; men ved Vandfloder og Havets Magt bleve de Aar 1396 afrevne fra hverandre, og store Stykker Land bleve borttagne fra dem begge ved Bortskyllelse af Havets stærke Bølger. Dog havde Mannø endnu efter den Tid 3 Kirker; men Aar 1416 ved Oversvømmelse af Havet leed Landet stor Skade, og Aar 1558 undergik gamle Mannøkirke og Sohn. Ved denne Øe kom Dronning Dagmar i Land, da hun blev indført i Danmark. Landets faa Indbyggere leve meest af Fiskerie paa Søen, da deres Agerdyrkning er kun liden. I det Geistlige staaer Mannø under Hvidingherred og Riberbispedom, men i det Verdslige under Lystrupbirk og Haderslevamt.

VIII. Høyersherred.

Af Høyersherred hører til Riberhuusamt:

- 1) Af **Æmmelevkirkesogn** hører disse Byer: Æmmelevbye; Kiergaardbye; Sønderseierslev. Æmmelevkirke, kaldet St. Andreækirke, er udvendig prydet med et høit og ziirligt Taarn, og indvendig med et Orgelværk. I dette Sogn har fordum ligget de to Herregaarde Søndergaard og Kuchsbøl, men nu ere de i Partikulaire Eie.
- 2) Af **Skadskirkesogn** hører allene Skadsbye
- 3) Af **Høyerkirkesogn** hører allene Høyerbye.
- 4) Af **Hierpstedsgn** hører allene Hierpstedbye De øvrige Byer af disse Kirkesogne høre til Amtene i Hertugdømmet Slesvig.

IX. Gramherred.

Af Gramherred hører til Riberhuusamt:

- 1) Af **Gramkirkesogn** hører tre Mænd i Thissetbye; een Mand i Ændrupskov, som ligger under Grevskabet Skakkenborg.
- 2) Af **Odyskirkesogn**: den Bye Bramdrup.

Alle de øvrige Byer af Gramherred hører til Haderslevhuusamt; men i Henseende til den geistlige Jurisdiktion, hører de tre Kirkesogne i Gramherred, nemlig: 1) Gramsogn, 2) Skrydstrupsgn, og 3) Nustrupsgn, under Biskoppen i Ribe.

X. Frøsherred.

Af Frøsherred hører til Riberhuusamt efter Landmaalingen:

- 1) Af **Hygomsogn**: Fæstedtoft; Ølling, eet eenligt Sted.
- 2) Af **Folesogn**: Ganderupaye; Obekierbye.
- 3) Af **Røddingsogn**: Røddingbye.
- 4) Af **Skravesogn**: Skodborgbye.
- 5) Af **Østerlinnedsgn**: Bastrupbye; Østerbyegaard; Holtebye. Det er at agte, at disse fem Sognes Kirker høre under Biskoppen i Ribe, men den siette Sognekirke, nemlig Skodborg, ikke.

XI. Kalslundherred.

Af Kalslundherred hører det Halve til Riberhuusamt:

- 1) Af **Kalslundsogn**: Kalslundbye; Giortvadbye; Villebøllebye.
- 2) Af **Hiortlundsogn**: Vesterhiortlundgaard; Hedegaard; Stensbye.
- 3) Af **Farupsogn**: Farupbye; Kierbølbye; Nygaard; Meilbye; af Hillerupbye det Halve; Tanderupbye; Kirkebye; Ondaften, nu kaldet Lundgaard; Farupkirke er den første Kirke i Sønderjylland eller det Slesvigske, og har sit Kirketaarn staaende paa den søndre Side, da derimod Vilslevkirke (som ligger paa den anden Side af Kongeaaen eller Skodborgaae) har sit Kirketaarn staaende ved den nordlige Ende, til et Tegn, at den er den yderste Kirke i Nørrejylland.
- 4) Af **Lintrupsgn**: to Gaarde i Lintrupbye, een Gaard i Dover.
- 5) Af **Hiertingsogn**: to Gaarde i Hiertingbye.
- 6) Af **Vilslevsgn**: Indstedbye; af Hillerupbye det Halve. Resten af Vilslevsgn, tilligemed Vilslevkirke, ligger i Nørrejylland i Giørdingherred.

Sognepræsterne i Kalslundherred høre alle under Riberbiskopdom, men i det Verdslige hører den halve Deel under Haderslevamt.

XII. Nørrangstrupherred.

Af Nørrangstrupherred hører til Riberhuusamt:

Af **Toftlundkkirkesogn**: Toftlundbye.

Sognepræsterne i Nørrangstrupherred, nemlig i Agerskov, i Veftoft og Tislund, i Branderup, i Toftelund, høre under Biskoppen i Ribe.

XIII. Tønderherred.

Af Tønderherred hører til Riberhuusamt:

Af **Abelsogn**: Abelbye.

B. De Herreder af Nørrejylland, som hører til Riberhuusamt.**I. Giørdingherred.**

Giørdingherred grændser mod Østen til Maltherred; mod Vesten og Norden til Skadsherred; og mod Norden til Skodborgaae eller Kongeaaen, som gjør Grændskiellet imellem Nørre- og Sønderjylland.

Udi dette Herred og snart overalt ved Strandsiden ligger Landet nedrigt, men paa de fleste Steder har Naturen selv anlagt en Vold og Formuur for Havets jevnlige og alt for hastige Oversvømmelse, kaldet Ovren, hvilken Vandet ei kan overstige, uden ved usædvanlig og meget høi Flod. Uden for Ovren ved Havet, som er en temmelig Strækning groer det kraftigste Græs, kaldet Sødde, som har sin Fedme af Havvandets idelige Oversvømmelse og paafølgende hastige Afløb, ved daglig Ebbe og Flod med Vestenvind. Naar Stormen og Flod tillige kommer paa eengang, kan Havet med saadan Hast og Hæftighed overstige Ovren, at Heste og Kreature kan bortskylles. Oversvømmelser skeer ved Vestenvinde meest i Nye- og Fuldmaane, paa de Tider om Aaret, naar Jævnøgn indfalder, da Havet jevnlig tager et Stykke Land bort efter det andet uden for Ovren, og kommer den temmelig nær. Dette Herred indbefatter 8 Landsbyekirkesogne, hvilke ere: 1) Giørdingsogn; 2) Veirupsogn; 3) Vilslevsogn; 4) Hunderupsogn; 5) Darumsogn; 6) Brammingesogn; 7) Jernvedsogn; 8) Aastrupsogn; 9) Starupsogn. Vi merke nu hvert Sogn især:

1) **Giørdingsogn**, hvortil hører følgende Byer: Nørregiøirdingbye; Søndergiøirdingbye; Giørdingmølle; Bierndrupbye; Lovrupbye; Fonagergaard; Starupgaard; Tangebye; Nørbølbye; Sønderbølbye; Ilstedbye; Nørrehøebye; Aaikbye; Heselundbye; Varhoegaard, er nu en Bondegaard, men har i fordum Tid været et adeligt Herresæde.

2) **Veirupsogn** er Annexet til Giørdingkirke. Dertil hører: Nørreveirupbye; Vibekgaard; Søndergrisebekgaard; Suderkroggaard; Rebelsiggaard; Løkkisgaard; Annexgaarden.

3) **Vilslevsogn** er det yderste Sogn paa Nørrejyllands vestlige Side imod Sønderjylland eller det Slesvigske. Vilslevkirke, St. Nikolaikirke kaldet,

har dette merkværdigt, at Kirketaarnet staaer paa den østlige Ende og ved den nordlige Side, til et Tegn, at Vilslevkirke er den sidste og yderste Kirke af Nørrejylland. Ligesom tvertimod Farupkirke (som ligger paa hiin Side af Skodborgaae i Kalslundherred) har sit Kirketaarn staaende paa den søndre Side, til et Tegn, at Farupkirke er den første Kirke i Sønderjylland. Udi den store Vandflod Aar 1634 stod Vandet tre Alne høit i Vilslevkirke; til en Amindelse om samme Vandflod er sat et Kiendetegn og Mindesmærke; samme Tid bleve ogsaa nogle Gaarde i Vislevbye af Vandet reent bortskyllede. Sognebyerne ere: Vilslevbye, og tæt sønden for Byen løber Kongeaaen eller Skodborgaae, der ogsaa kaldes Vilslevaae, som en Fierdingvei Vesten herfra falder ud i Havet; Jedstedbye; halve Hillerupbye. Halvparten af Vilslevsogn ligger Sønden for Skodborgaae i det Slesvigske, nemlig Jedsted og halve Hillerup, og er imellem Vilslevbye og disse to sidstmeldte Byer en Spang eller Gangtræ over Aaen for gaaende Folk. Byernes meeste Eng er Marskenge af stor Strækning. Ved Vilslevbye ligger Herridsbjerg eller Horaldsbjerg, som er en Bavnhøy, hvor fordem har staaet en Herregaard, Kiergaard kaldet, som nu er forflyttet til Hunderupsogn.

4) **Hunderupsogn** er Annexet til Vilslevkirke. Dertil hører: Hunderupbye; Kragelundbye; Seilstrupbye; Kiergaard, en Herregaard, som har tre Skove, hvilket er meget rart i den Egn. Til Gaarden er Birkeret, kaldet Hunderupbirk, givet af Kong Friderik den Anden Aar 1559. Dens frie Hovedgaardstaxt er 43 Tdr. 3 Skpr. 2 Fkr. 1 Alb., Skovskyld 1 Td. 2 Fkr., Bøndergods 457 Tdr. 7 Skpr. 3/4 Alb., Tiender 73 Tdr. 6 Skpr. Mulvadgaard; Alsbroegaard; Frøsigveirmølle.

5) **Darumsogn**, hvis Kirke har et stort Taarn og høit Spiir, som kan sees langt ude i Havet, og skal vedligeholdes for de Søfarendes Skyld. Sognebyerne ere: Storedarumbye, hvor Sognepræsten i Sneum har sin Annexgaard; og Darumpræst derimod har sin Annexgaard i Tømmerbye, som nu hører til Sneumsogn. Lilledarumbye.

6) **Brammingsogn** er Annexet til Darumkirke efter kongeligt Reskript af Aar 1663. Til Sognet hører: Bramming, en skøn Herregaard, beliggende imellem tvende Aaer, har gode Enge, og Fiskerie af Lax, Ørreder og flere Slags Fiske. Sognekirken ligger tæt ved Gaarden i den ene Side af Haugen.

Under Gaarden bruges de Jorde, som har hørt til Tvesig, Hundsig og Bløvig der i Sognet. Til Gaarden hører Brammingekirke, Darumkirke og Gierdingkirke med jus vocandi. Dens frie Hovedgaardstaxt er 37 Tdr. 4 Skpr. 3 Fkr., Mølleskyld 3 Tdr. 1 Skp. 2 Fkr., Bøndergods 232 Tdr. 5 Skpr. 1 Fkr. 1 3/4 Alb., Mølleskyld 6 Tdr. 3 Skpr., Tiender 105 Tdr. 6 Skpr. Nøraebye; Terpagerbye; Smedgaardbye; Sønderhøebye; Kikkenborg. Dette Sogn har siden Landmaalingen havt stor Forandring; thi da laae dertil Terpager, Tømmerbye, og flere Byer, Gaarde og Huse, som nu enten ere henlagte til andre Sogne, eller og ere underlagte Hovedgaarden Bramming.

7) **Jernvedsogn** bestaaer af Jernvedbye; Jernvedlundsbye, paa hvis Byemark ligger fem Høye, som kaldes: Kongenshøy, Skaarhøy, Mannehøy, Riishøy og Ulvrøggel. Puggaard; Gredstedbye; Gredstedbroehuus, hvor Kongens Navn i Chiffre staaer over Døren, og kaldes saaledes af Gredstedbroe, som er over Kongeaaen eller Skodborgaae, hvor Toldhuset ligger ved. I dette Huus boer en kongelig Visiteur, som er tillige privilegered Kroemand, og hos ham angives alle Udgaende Stude, Qvæg, Heste, og de Vahre, som føres fra Nørre- til Sønderjylland, og skal fortoldes i Ribe. Skiølvadgaard; Plovstrupbye.

8) **Aastrupsogn**, bestaaer af Aastrupbye; Terplingbye; Tvilebye; Tvilhoved; Skovbøllinggaard: Grene; Gietterup; Katbøl; Boldinggaard; Gleisborg; Veisiggaard.

9) **Starupsogn** er Annexet til Aastrupkirke, men ligger i Skadsherred, hvor det findes anført under No. 16.

II. Maltherrred.

Maltherrred ligger tildeels i Hedeegn, men har det Fortrin fremfor de saa kaldte fede Ægne, at det har renere Korn, hvidere Brød, god Melk og Smør, og i Stedet for Skove har overflødig, skiøn Tørv. Dette Herred grændser mod Østen til Andstherred, mod Vesten til Skadsherred; mod Norden til Slausherred; og mod Vesten til Kongeaaen eller Skodborgaae. Det indbefatter otte Landsbyekirkesogne,

hvilke ere: 1) Maltesogn; 2) Foldingsogn; 3) Veinesogn; 4) Leeborgsogn; 5) Brørupsogn; 6) Lindknudsogn; 7) Føvlingsogn; 8) Holdstedsogn.

Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Maltekirkesogn**; hvortil hører: Maltebekbye; Askovbye; Æstrup, en Herregaard med en god Skov; dens frie Hovedgaardstaxt er 28 Tdr. 4 Skpr. 1 Fkr. 1 Alb., Skovskyld 1 Td. 2 Skpr. 2 Fkr. 1 Alb., Bøndergods 259 Tdr. 6 Skpr. 1 2/3 Alb., Tiender 166 Tdr. 6 Skpr.

2) **Foldingsogn** er Annexet til Maltekirke. Dertil hører: Nørbøllingbye; Sønderskov, en Herregaard, beliggende i en Skov; dens frie Hovedgaardstaxt er 13 Tdr. 6 Skpr. 1 Fkr. 2 Alb., Skovskyld 7 Skpr. 2 Alb., Mølleskyld 8 Tdr. 4 Skpr., Bøndergods 282 Tdr. 6 Skpr. 1 Fkr., Tiender 152 Tdr. 2 Skpr. Steenggaard; Foldingbroekroe; Foldingbroe, et bekiendt Toldsted ved Kongeaaen her i Sognet.

3) **Veinesogn**; dertil hører: Veinebye; Skodborghuus, en ukomplet Herregaard, men har i fordom Tid været et kongeligt Huus og et befæstet Grændseslot, liggende ved Kongeaaen, som og deraf kaldes Skodborgaae, og som gjør Grændseskiellet imellem Danmark og Hertugdømmet Slesvig. Udi Adelens Oprør i Jylland under Kong Valdemar den Tredies Tid Aar 1368 blev dette Skodborgslot beleiret. Gaardens Hovedgaardstaxt er 13 Tdr. 7 Skpr. 2 Fkr. 1 Alb. Skallevadhuus; Veinemølle; Grue, et Boel; Meilund, et Boel.

4) **Leeborgsogn** er Annexet til Veinekirke. Dertil hører: Gammelbye; Nyebye; Drostrupbye; Hundsbek, en Herregaard, som Aar 1407 i et Dokument kaldes den Gaard og Fæstning Hundsbek, da den har tilhørt Kronen og Kongen, men er siden solgt til privat Eiendom. Tilforn har Æstrup og Sønderskov været Meiergaarde under Hundsbek; men nu er Gaarden ukomplet; den ligger i Heeden, og er ei nu andet end en god Selveierbondegaard; dens Hovedgaardstaxt er 20 Tdr. 2 Skpr. 3 Fkr. Kieldberg, en Torp; Nordenskov, en Torp; Holmhuus.

5) **Brørupsogn**. Dertil hører: Brørupgaard; Gierndrupbye; Æskelundbye; Tuesbølbye; Tislundbye den halve Deel; Suurhavebye; Graunggaard; Hulvad; Præstekjær.

6) **Lindknudsogn** er Annexet til Brørupkirke. Dertil hører: Lindknudby; Kielundby; Gildbergby; Hyllelund; Adserbølby; Kielholmhuus; Vitterupby; Oxlundby; Debelgaard.

7) **Føvlingsogn** bestaaer af Føvlingby; Tislundby halve Delen deraf, thi den anden halve Deel hører til Brørupsogn; Aatteby, hvilken ligger langs under nogle Sandbakker, hvoraf meget skiønt Vand udspringer, som Beboerne kan hindre, og derved sætte Vand over deres Tofter og Mark i tørre Sommere; Bobølby; Tobølby; Aabbøllingby; Holleskovby; Steendrupby; Leervadtorp; Aagesbøltorp; Humelmaitorp; Sorrildtorp; Gravlund; Nielsbyegaard, en Herregaard, beliggende i en skarp Egn; dens Hovedgaardstaxt er 10 Tdr. 5 Skpr. 3 Fkr., Mølleskyld 1 Td. 4 Skpr. 3 Fkr., Bøndergods 217 Tdr. 2 Skpr. Astofttorp; Bekbølling, Præstegaarden; Lykkekiærtorp.

8) **Holstedsogn** er Annexet til Føvlingkirke. Dertil hører: Nørreholstedby; Sønderholstedby; Holkiermølle; Lindrupbyei Giørklintgaard; Favrskovby; Sekiergaard.

III. Skadsherred.

Skadsherred grændser mod Norden til Østerherred; mod Sønden til Vesterhavet; mod Østen til Giørdingherred; mod Vesten til Vesterherred og en Deel af Vesterhavet. Dette Herred bestaaer vel ogsaa af Hedeegn, dog ei af det skarpeste. Brændselen bestaaer dels af Tørv, som skiæres tre Tommer tykke, 18 Tommer lange og 11 Tommer brede, og er den øverste Jordskorpe med Lyng og Mos; deels af Klyne, som graves under Jorden, naar en heel Alen først er aftagen Af disse Klyne brændes gode Kul, som Smedene overalt bruge. Bønderne sælge af denne Klynetørv aarlig for nogle tusinde Daler til Fanøerne, som udføre en stor Deel deraf til de Øer Silt Romøe, Føhr, saa og til Marsklandene. De føre deres Bondelæs, som skal holde 300 Stykker Klynetørv, hver Tørv 3 Tommer tyk, 6 Tommer lang, og 10 Tommer breed, ned til Tiereborgstrand, hvor de udskibes ved Raaberghuset. I Skadsherred findes i Jorden, saavel Heede som Ager, en, sort eller sorterød jernhaltig Jordart, kaldet Ahl, som er

saa haard og tyk, at intet Vand kan trænge derigiennem. Denne Ahl ligger i Skikter og Laug et Qvarteer under den graa Agermuld. Dette Herred bestaaer af sytten Landsbyekirkesogne, hvilke ere: 1) Alslevsogn; 2) Hostrupsogn; 3) Brøndumsogn; 4) Nebelsogn; 5) Øssesogn; 6) Nesbergssogn; 7) Grimstrupsogn; 8) Aarresogn; 9) Jernesogn; 10) Skadssogn; 11) Guldagersogn; 12) Sneumsogn; 13) Tiereborgsogn; 14) Nyekirkesogn; 15) Faaborgsogn. Paa den Øe Fanø ligger: 16) Norbyesogn; og 17) Sønderhoesogn.

Vi merke nu hvert Sogn især.

1) **Alslevsogn** bestaaer af Alslevbye; Toftnæsbye; Alslevmølle; Tulsmarkgaard; Torrupgaard; Langsomgaard; Laursmarkgaard, nu kaldet Danmark; Visselberg, en Herregaard, som i fordem Tid har tilhørt de katholske Bisper i Ribe, men ved Reformationen hiemfaldt med alt geistligt Gods til Kongen og Kronen; i Kong Friderik den Andens Tid er den solgt til Partikulaires Eiendom. Dens frie Hovedgaardstaxt er 57 Tdr. 7 Skpr. 2 Alb, Bøndergods 283 Tdr. 2 Skpr. 3 Fkr., Mølleskyld 9 Tdr. 4 Skpr. 2 Fkr.

2) **Hostrupsogn** er Annexet til Alslevkirke. Dertil hører: Hostrupbye; Kraumsebye; Sielborgbye; Kokspangbye; Kokspanggaard; Tredingboel; Myretueboel; Marrebekboel.

3) **Brøndumsogn** bestaaer af Brøndumbye; Brøndumdambye; Kiersingbye; Spangsbergmølle; Giesingbye; Forumbye; Forumlundbye; Fuglbekboel; Astrupbye. Brøndumkirke ligger høit og har Spiir paa Taarnet, Paa Kirkegaarden er en stor Høi, og uden for er en Bavnhoi.

4) **Nebelsogn** er Annex til Brøndumkirke. Dertil hører: Nebelbye; Lipstrupbye; Hygombye; Olufgaard, en liden frie men ukomplet Herregaard, hvis frie Hovedgaardstaxt er 26 Tdr. 3 Skpr. 3 Fkr. 2 Alb., Mølleskyld 2 Tdr, 5 Skpr. 1 Fkr., Bøndergods 53 Tdr. 2 Skpr. 3 Fkr. 1/4 Alb. Øllevadboel; Øllemølle; Skierbekboel; Søehaleboel.

5) **Øssesogn** bestaaer af Øssebye; Vesterbekbye; Hostrupbye; Halterupbye, som skal tilforn have været en Herregaard; Hedeagerbye; Karlsgaard;

Hellegaard; Skamstrupgaard; Ovedgaard; Nordenskovgaard; Gravlundgaard; Abelhedegaard.

6) **Næsbergsogn** er Annexet til Øssekirke. Dertil hører: Næsbergbye; Skouagerbye; Biltoftbye; Annexpræstegaarden; Agerviiggaard. Udi dette Sogn er ogsaa en Høi, kaldet Møgelberg.

7) **Grimstrupsogn** bestaaer af Grimstrupbye; Hiortkiærbye; Roestbye; Roesthøiebye; Roestmølle; Hingbøl, eet Boel; Giesthede, eet Boel: Blaamark, eet Boel; Knurborg, et øde Boel.

8) **Ørresogn** eller Aarresogn er Annexet til Grimstrupkirke. Dertil hører: Ørrebye; Tranbjergbye; Gunderupbye; Jyllerupbye.

9) **Jernesogn**, hvis Kirke ligger høit, bestaaer af Jernebye; Morupbye; Velbekbye; Maadebye; Gammelbye; Rørkierbye; Strandbye; Vognsbøl; Bollesagerbye; Øvaglundbye; Ugelviggaard: Lykkegaard; Æsberggaard; Spangsberggaard.

10) **Skadssogn** er Annexet til Jernekirke. Dertil hører: Skadsbye; Øxvangbye, som forðum har været en Herregaard, thi A. Hvitfeldt opregner den iblant de Gaarde, som have tilhørt de katholske Bisper i Ribe; Bredsbølbye; Arndrupbye; Saderupbye; Lundebye; Smørpytbye; Smørpøtmølle; Solbergbye; Tudegaard; Knudegaard. Ved Knude ligger en Høi, kaldet Knudhøi; ved Skadskirke ligger en Bavnhøi,

11) **Guldagersogn** bestaaer af Guldagerbye; Jegsmark, et eenligt Sted; Hierting, en stor og velbyggt Bye, som er en Losse- og Ladeplads med Havn, beliggende to Mile Sønden for Kiøbstæden Varde, hvor Vardeaae falder ud i Vesterhavet; her er den beste Havn for Skibe i hele Nørrejylland, og kaldes Graadyb, under hvilket Navn Byen er bekjendt i Søkortene. Denne Bye skal siden udførligere beskrives. Tobølbye; Ravensbergbye; Sønderriis, en ufrie Avlsgaard, som beboes af Bønder, men har i forðum Tid været en adelig Sædegaard; dens Hovedgaardstaxt er 13 Tdr. 3 Skpr. 2 Alb., Mølleskyld 1 Td. 4 Skpr. 3 Fkr. Sedingbye, beliggende ved Strandkanten; Favrfeld, ligeledes liggende ved Strandkanten. Imellem disse to Byer ligge fem Kavehøie, paa hvilke opsættes Kave eller Kaave, der er Stager med

Tværstager paa, til et Varetegn for de Seilende, at seile ind efter i Graadyb. Frøkier, et eenligt Sted; Bovberg, et eenligt Sted. Udi Vesterhavet uden for Guldagersogn og Hostrupsogn imellem Graadyb og Hoebugt ligge Hielmdybet; Langlebierge; Hoboedyb; Skallestgen og Dødemandsbierge, hvilke alle findes antegnede baade i Landkortet og Søekortet.

Vi merke nu i Særdeleshed:

Hierding eller Hietting er vel en almindelig Landsbye, men med rette kan ansees for en smuk Flek uden Kiøbstædsfriheder, og er egentlig en Havn eller Lade- og Losseplads for Kiøbstæden Varde, som ligger to Mile herfra. Den er ogsaa en Lade- og Losseplads for andre nærliggende Kiøbstæder i Jylland, hvilke lade deres forskrevne Vahre her udlosse, og siden hjemføre dem over Land. Kiøbmændene i Varde bringe deres Vahre til og fra Hierding, enten til Baads op igiennem Vardeaae, eller og paa Vogne til Lands. Og fordi at ingen store Fartøier, formedelst Aaens Forstoppelse, kan nu længere seile til og fra Varde, saa er nu Toldstedet forflyttet fra Kiøbstæden Varde, og anlagt i Hierding, hvor nu den kongelige Tolder og Toldbetientere boe, samt en Strandinspekteur for Vardetolddistrikt, saa og den Mand, som har Søetønderne og Kaaverne at oppasse. Stedet Hierding er meget beleiligt til Seilads, hvorudover Beboernes beste Næring er Søefart, og Byen beboes meest af Skippere og Søefolk, som høre under Søelimiterne, dog have de en liden Avling. Indseilingen eller Havnen til Hierding kaldes Graadyb, og holder paa høieste Flod 14 til 16 Fod Vand, og paa halv Ebbe 10 Fod, men paa største Ebbe 8 Fod. Indstillingen bestemmes ved en Kave eller Kaave, som er en Stage med andre Tværstager paa, der opreises til et Kiendetegn for de Seilende paa de 5 Høie paa Sedingmark, helst paa den østligste, og maae være i lige Linie med Brøndumkirke, paa det at de rette Høie kan kiendes af de Seilende, at tage deres Bestik efter, og ikke tage Feil af andre omliggende Høie. Men eftersom her er en aaben Strand, saa kan Skibene ei om Vinteren ligge i Havnen trygge og sikre for Uveir og Driviis, men de maae ligge under Norbye paa Fanøe i Vinterlag, hvor de have en fuldkommen Lye under Landet. Byen har nogle store Skibe, hvormed de fare paa Frankrige, den middellandske Søe og østersøiske Stæder; de have ogsaa tilforn havt et Trankogerie, da de seilede paa Hvalfiskefangst under Grønland;

men med deres mindre Fartøier fare de for Kiøbmændene i Ribe og Varde paa Hamborg, Holland og Norge. Byen har ingen Post, uden allene et gaaende Postbud, som de kongelige Toldbetientere og Skipperne holde selv, til at afgaae til Vardepostkontoir, for der baade at aflevere og afhente deres Breve, som enten skal befordres til andre Stæder, eller ere ankomne sammesteds.

12) **Sneumsogn** bestaaer af Sneumgaard, en Herregaard, hvortil er Laxe- og Aalefiskerie i Sneumaae; dens frie Hovedgaardstaxt er 87 Tdr. 3 Skpr. 1 Fkr., Bøndergods 344 Tdr. 7 Skpr. 2 Fkr. 1 1/4 Alb., Mølleskyld 2 Tdr. 5 Skpr. 1 Fkr., Tiender 171 Tdr. 6 Skpr. Opsneumbye; Allerupbye, hvor Præstegaarden ligger; Spøtterupgaard. Paa den anden Side af Sneumaae hører Timmerbye og Terpagerbye af Gjørdingherred til dette Sogn. Landeveien fra Ribe til Varde løber her igiennem Sognet over Sneumbroe, som gaaer over den store Sneumaae; denne Sneumaae falder ud i Fiorden imellem Tiereborg og Darum.

13) **Tiereborgsogn** er Annexet til Sneumkirke; dertil hører Tiereborgbye, beliggende ved Strandkanten, hvor Bønderne kiøre ned til Tiereborgstrand med deres Klynelæs at udskibe; Høyen, eet Huus; Krogsgaard, en Herregaard, med Marsk- og Geestenge; dens frie Hovedgaardstaxt er 67 Tdr. 3 Skpr. 3 Fkr., Mølleskyld 2 Tdr. 1 Skp., Bøndergods 265 Tdr. 1 Skp. 3 Fkr. Tiender 50 Tdr. 2 Skpr.

14) **Nyekirkesogn**, hvortil hører Ommebye; Storsbølbye; Storsbølvadbye; Fiskerhuset; Ravnsøbye, hvor Præstegaarden ligger; Vongbye; Gaardhuset; Gummesmarkgaard; Ændrupholm, en Herregaard, oprettet af en afbrudt Bondebye, Ændrup kaldet, Aar 1590, hvorfor Præsten nyder Refusion for sin Afgang i Korn- og Qvægtiende. Dens frie Hovedgaardstaxt er 28 Tdr. 2 Fkr. 1 Alb., Mølleskyld 5 Tdr. 2 Skpr. 2 Fkr., Bøndergods 392 Tdr. 6 Skpr. 3 Fkr. 1 5/6 Alb., Mølleskyld 1 Td. 2 Fkr., Tiender 184 Tdr. 6 Skpr. Ændrupmølle; Aalbekmølle.

15) **Faaborgsogn** er Annex til Nyekirke; dertil hører: Faaborgbye; Faaborgmølle; Vrendrupbye; Debelbye; Agerbekbye; Rødebekbye; Aalundegaard; Autrupgaard; Slebsagergaard; Fuglsig, to smaa Steder; Giestlund, en halv Gaard; Tompmølle, nu nedlagt.

16) **Starupsogn** er Annex til Aastrupkirke i Giørdingherred. Dertil hører: Nørstarupbye; Sønderstarupbye; Vestterpbye; Puglundbye; Hesselhoegaard; Tofterupgaard; Skovendegaard; Galtehoegaard.

Om den Øe Fanøe.

Den Øe Fanøe er en stor Øe, to Mile lang og en halv Miil breed, liggende i Vesterhavet uden for Skadsherred, og hører til Riberhuusamt. Paa Øen er to Kirkesogne, nemlig: 1) Nordbyesogn, eller det egentlige Fanøe, og 2) Sønderhøesogn, som og kaldes Sønderhoved, hvilket fordem er regnet for en a parte Øe, og endnu af nogle ansees som et Land for sig selv, endskiønt det er den halve Deel af Fanøe, og er dermed landfast.

Landets Indbyggere ere Skippere, Matroser og Fiskere. Skipperne her paa Øen have smaa Fartøier paa 60 til 200 Tønder Rug; den meste Deel deraf ere hængmastede Fartøier, som ere ukiendelige fra Fiskefartøier, naar de fra Søen indkommer. Med disse Fartøier lade Faningerne sig fragte af Kiøbmændene i Ribe og Varde, til at seile til Holsteen, Hamborg, Bremen og Holland. Disse Faninger have ogsaa megen Handel med Klynnetørv, som de med deres Baade og smaa Fartøier afhente fra Tiereborgstrand paa det faste Land, for deels at bruge selv, men udføre den største Deel deraf til Marsklandene og til de Øer, som mangle Brændsel.

Mandfolkene ere skiønne og befarne Matroser, som ere enroullerede til den kongelige Flodes Bemanding, naar den udrustes. Fiskeriet er en god Deel af Fanøernes Næring, og deles i Vaar- og Høstfiskeriet; her fanges de bekiendte Flyndre, som kaldes Riberskuller, hvilke de føre udenlands til Hamborg at sælges. De andre Slags Fisk ere Præsteflyndre, Hummere, Taskekrabber, Hvillinger, Torsk, Langer og Rokker; hvilke de sælge deels ferske deels ludede, deels saltede, og deels tørre. Avlingen besørages af Qvinderne, da Mændene paa den Tid ere ude til Søes. Den vestlige Side af Landet bestaaer meest af Sandbjerge, som ere bevoxte med Halm. De Seilende lande altid ved den østre Ende af Landet, enten ved Sønderhoe eller Nordbye; de fra Sønderhoe have deres Ud- og Indfart af Riberdyb, men de fra Nordbye have deres Ind- og Udseiling af Graadyb. De Skibe, som gaae ind paa søndre Side af Riberdyb blive visiterede af den kongelige Visiteur

paa Sønderhoe; men de som gaae Norden eller Nordvest ind ad Graadyb til Fanøehavn, hvor ingen Toldbetjent er boende, opagtes af samme Visiteur paa Sønderhoe, og ind ad Hierding, hvor Vardetoldkammer er anordnet. I det Geistlige staaer denne Øe under Skadsherred; men i Henseende til den verdslige Jurisdiktion har Øen sit eget Birk, kaldet Fanøbirk, da Birkettinget holdes om Fredagen af Øens Birkedommer.

Vi betragte nu hvert Kirkesogn især her paa Øen, nemlig:

17) **Nordbyesogn**, hvis Indbyggere ere de talrigeste, nemlig to tusinde. Sognet bestaaer af Nordbye, hvilken Bye ligger i en Række som en Halvmaane, og deles ligesom i 4 Byer, nemlig: 1) Renderne; 2) Byen; 3) Nordbye; 4) Odden. I den sidste Deel boe de fleste Indbyggere for Seiladsens Skyld, thi de have Havnen strax ved deres Huse, hvortil ei allene er god Indfart, men der er og beqvemt Vinterlag for fremmede Skibe. Norbyemølle.

18) **Sønderhoesogn** bestaaer af Sønderhoebye og Sønderhoemølle. Under denne Øe falder temmelig Mængde af Rav, især med stille Sydstvind, fornemmelig naar Dagen tilforn har blæst en Storm af Sønden.

IV. Vesterherred.

Vesterherred kaldes saaledes, fordi det grændser mod Vesten og Sønden til Vesterhavet; mod Norden til Nørreherred, og mod Østen til Østerherred og Skadsherred. Udi Vesterherred ere disse fem Sogne, nemlig: Hoe, Oxbye, Aale, Henne og Lønne, som ligge næst Vesterhavet, meget besværede med Sandflugt, og findes her store Strækninger af Sandklitter, hvilke ved stærk Vestenstorm ofte flytte sig og forderve Indbyggernes Ager og Eng. Disse fem Sogne høre til Sølimerne, og deres Mandskab ere enroullerte Matroser i Kongens Søtjeneste. Dette Herred er ellers bekiendt af Stranderie fra Refshornet, hvor mange Skibe i haardt Veir og Storm strande og lide Skibbrud. Herredet indbefatter to Kiøbstædkirkesogne i den Kiøbstæd Varde, og 13 Landsbyekirkesogne, hvilke ere: 1) St. Jakobsogn, og 2) St. Nikolaisogn i Kiøbstæden Varde; 3) Lundesogn; 4) Øutrupsogn; 5) Janderupsogn; 6) Billumsogn; 7) Aelsogn; 8) Hoesogn;

9) Oxbyesogn; 10) Hennesogn; 11) Lønnesogn; 12) Nebelsogn; 13) Lydomsogn; 14) Qvongsogn; 15) Lynesogn.

Vi merke nu hvert Kirkesogn især:

1) **St. Jakobsogn**, hvortil hører, foruden visse Gader og Huse i Kiøbstæden Varde, ogsaa uden for Byen paa Landet disse Byer: Ortenbye; Blagsmark, to Gaarde; Isbjergmølle; Sønderparten af Frisvadbye; Rosengaarden; Lunderup, en Herregaard, hvis Hovedgaardstaxt er 17 Tdr. 4 Skpr. 2 Alb., Bøndergods 282 Tdr. 4 Skpr. 2 Fkr. 1/2 Alb., Mølleskyld 2 Tdr. 5 Skpr. 1 Fkr., Tiender 29 Tdr. Gielderupbye, som ligger i Skadsherred, hører ogsaa til dette Sogn.

2) **St. Nikolaisogn**; hvortil hører, foruden visse Gader og Huse i Kiøbstæden Varde, ogsaa følgende udenbyes Meenighed paa Landet, nemlig: Meilsbye; Nørreparten af Frisvadbye. Begge disse Sogne have een Sognepræst tilfælles; men han skal altid holde en personel Kapellan til at forrette Høimesseprædiken i det ene Sogn, eftersom Gudstienesten skeer i begge Kirkerne paa een og den samme Tid.

Varde, en smuk Søekiøbstæd, beliggende ved en stor Aae, som af Byen kaldes Vardeaae, og har i fordum Tid været seilbar lige til Byen, men nu henved halvtredie Miil derfra løber ud i Hoedybet ad Havet. Nu er kun Seiladsen her til Byen meget ringe: thi Revieret eller Aaen fra Vestersøen op til Byen er hist og her af Strandsand saa forstoppet, at ikkun smaa Baade kan gaae lige til Byen; men store Baade eller Pramme kand ei flyde længere end til Janderup, som er en Miil vesten fra Varde; hvorudover Vardetoldkammer er nu forflyttet og anlagt i den Flek Hierting ved Graadyb, som er nu den Havn, hvor Kiøbmændene i Varde lade deres Vare ind- og udskibe. I Vardeaae ere indrettede nogle Laxegaarde; men formedelst Aaens Tilstoppeelse kan Laxefangsten ei stoppe Bekostningerne.

Siden den store Told er lagt paa Studenes Indførsel i Holland, udskibes ei længer fra Varde saa stor en Mængde af Staldstude fra Jylland til Holland, som tilforn, da her aarlig bleve udskibede tolv til tretten tusinde Staldstude. Til at beskytte Strømmen og Byen, saavelsom ogsaa til Landværn mod fiendtlig Overlast, blev sønden hos Byen anlagt i det tolvte Aarhundrede et fast Slot, kaldet Vardehuus. Samme Slot var ved Magt i Kong Erik af Pommerns Tid; thi Aar 1434

den 2. April blev samme Slot ødelagt udi et Opløb af Bønderne. Man seer endnu Rudera af Slottet, og Kiendetegn af Grave og Volde.

Aar 1634 gav Kong Kristian den Fierde Magistraten og Borgerne i Varde Tilladelse, at de maatte til de Søfarendes Nytte lade lægge en Søetønde, og bekave et Dyb- og Indsegling, som kaldes Graadyb, og derfor at oppebære Tønde- og Kavpenge.

Byen har smukke Gaarde og Huse af Muur og Bindingsværk; dernæst fire Porte, og tvende Sognekirker. Den ene Sognekirke kaldes St. Jakobi, som er den største Kirke, og ligger vesten i Byen; den anden Sognekirke er St. Nikolai, og ligger øster i Byen. Til begge disse Kirker er ikkun en Sognepræst. Byens Magistrat er en Byefoged, som holder Byetinget paa Raadhuset, der er nye opbyggt Aar 1752; Raadstueretten holdes om Torsdagen. I de Fattiges Hospital underholdes 12 Fattige. Hvert Aar holdes her i Byen Landemode af Provsterne under Stiftamtmandens og Biskoppens Præsidio Onsdagen efter Mikelsdag.

Den ridende Post fra Kiøbenhavn og Hamborg ankommer hver Tirsdag og Fredag; da Riberpost medbringer Breve fra Siælland, Fyhn, Holsteen og Jylland, og efter 6 Timers Ophold afgaaer igien samme Dage, og da tager med sig herfra de Breve, som kommer andre Steder fra over Ribe til Ringkiøbing, ogsaa Brevene imellem Ringkiøbing og Varde Dernæst ankommer og afgaaer bemeldte Dage ogsaa Ringkiøbingspost, og beforder, foruden de Breve som komme andre Stæder fra over Ribe til Ringkiøbing, ogsaa Brevene imellem Ringkiøbing og Varde.

Byens Jorde og Enge staae i Matrikelen for 112 Tdr. Hartkorn. Byen har ogsaa tilstrækkelige Heeder og Moser til Ildebrand. Fra Varde udskibes af Kiøbmændene sammesteds en anseelig Deel af Jyllands Produkter. Hver Torsdag holdes Torvedag. Men aarligt Marked holdes med Kramvahre den 6. Februarii i to Dage; den 5. Martii Kram- og Trævahre i to Dage; den 12. Martii med Heste og Qvæg i to Dage; den 17. April Kram- og Trævahre i to Dage; Kram- og Trævahre den 26. Septembr. i to Dage. Atter den 8. Oktobr. Kramvahre; og otte Dage for Juul Kram- og Trævahre i to Dage.

3) **Lundesogn** bestaaer af Lundebye; Kastkierbye; Søndertorpbye; Skodsbølbye; Dybvadgaard; Husted, to Gaarde; Laugsiggaard; Nørretorpbye; Hylled, to Gaarde; Hundstoft, eet Huus; Lillefrøstrupbye, er nu

øde; Frøstrup, en Herregaard, hvis frie Hovedgaardstaxt er 29 Tdr. 4 Skpr. 1 Fkr. 1 Alb., Bøndergods 143 Tdr. 1 Skp. 1 Alb., Tiender 37 Tdr. 4 Skpr. Snitrup, eet Huus; Søndersig, to smaa Steder; Østerdebel, to Gaarde; Lundagerbye.

4) **Ovtrupsohn** er Annexet til Lundekirke. Hertil hører: Ovtrupbye; Torbølbye; Deirupbye; Allerslevbye; Løftgaardbye; Gadgaard; Refsgaard, to Gaarde; Vesterdebel; Bekhuse, to Gaarde; Baal, et eenligt Sted; Vittorpbye: Nybroe, et Huus, saaledes kaldet af Broen over Vadestedet; thi i disse Sogne ere adskillige Vadsteder, saa at Præsten har en ond og vanskelig Kirkevei. Heltoft, et eenligt Sted; Søevig, en Herregaard, beliggende ved Enden af den store Fiilsøe, hvis Hovedgaardstaxt er 18 Tdr. 3 Skpr., Bøndergods 254 Tdr. 6 Skpr. 2 Fkr. 1 Alb. Søeviighuse, ere 3 Huse; Teutløs, eet Huus; Skyhede, en Bye, ved hvilken ligger en fiskerig Søe, kaldet Rolfsøe; her falder i Martii- og Septembermaaneder de saa kaldte Pommeranzfugle. Vesterherredstinghuus; Rottorpbye; Tangvad, gjør Skiellet imellem Sognene. Begge disse to Kirker ere henlagte til Biskoppen i Ribe pro officio, som dertil kalder en Sognepræst. Den store Fiilisøe er 5 Mile i Omkreds, og er meget fiskerig paa Giedder, Aborrer, Aal, og især paa en Mængde af skiønne Brasen.

5) **Jandrupsohn** bestaaer af Jandrupbye, som indeles af Almuen i Østerbye, eller Katrevel, Midtbye og Vesterbye. Hyllerslevbye, ved hvilken løber en Møllestrøm eller stor Bek, kaldet Mariaebek, og inden i Byen ere Sandbjerge; dog er den god paa Ager eg Eng. Kiærupbye; Nørheboe; Bandsbjerggaard; Strudvadgaard; Sønderheboe, et Boel; Storeheboegaard, en stor Bondegaard; Grydvadmølle; Jegumgaard, ligger ved Enden af den store Fiilsøe, hvoraf den har skiønt Fiskerie. Tæt forbi Jandrupkirke løber Vardeaae, hvilken skal i fordum Tid her have været kun meget smal, men er nu ved Havets Magt saa udskaaret, at den er 60 Alne breed; denne Aae er paa nogle Steder endnu 18 til 20 Fod dyb, men derimod er den paa andre Steder ikkun 3 til 4 Fod dyb formedelst Sand, der er inddrevet fra Havet og har forstoppet Grunden, saa at Aaen nu omstunder ikke kan beseiles af andre Fartøier, end af Pramme, Joller og Fiskerbaade fra Øerne, som komme for at sælge Fisk, og igien at købe Tørv, Korn, Fedevahre og

andre fornødne Ting. Ved paakommende haard Sydveststorm har Havets Indbrud igiennem denne Aae ofte giort stor Skade paa de Omboendes Enge og Eiendomme. Ved Janderupkirke har Kiøbmandsskibe fra Varde havt deres Vinterleie endnu mod Enden af forrige Aarhundrede. Midt imellem Jandrupbye og Kiøbstæden Varde paa en Geesteng, kaldet Ælkier, som tilhører Hyllerslevbye, sees en forfalden Skandse med dobbelte Volde og Grave paa Aaebreden i en stor Bugt, hvilken Skandse skal være anlagt mod Søerøvere.

6) **Billumsogn** er Annexet til Jandrupkirke. Dertil hører: Billumbye; Billumgaard; Buurgaard, et Eenboel; Tarpbye; Kielstbye; Billumkiergaard; Hannevang, ere tre smaa Steder. Dette Sogn har af Vesterhavets Vande ved Oversvømmelse taget stor Skade paa sine Agre og Enge, ja man har maattet flytte Gaardene andensteds hen. Udi Sognet ere mange Høye paa Heederne.

7) **Aalsogn**, hvis Kirke er lang og smal med et smukt Taarn, bestaaer af Skiødstrupbye; Oxbølbye; Borrebye; Østervrøgumbye; Vestervrøgumbye; Børsmosebye; Grærupbye; Hesselmed, en Herregaard, hvis Hovedgaardstaxt er 25 Tdr. 4 Skpr. 2 Fkr. 1 Alb., Mølleskyld 1 Td. 2 Fkr., Bøndergods 226 Tdr. 2 Skpr. 2 Fkr. 5/8 Alb., Tiender 48 Tdr. 4 Skpr. Vesten fra denne Herregaard har ligget en Skov, som af Sandflugt er ødelagt, og nu ere der Sandbierge, som kaldes Størreklint. Af saadanne Sandkinter ere her i Sognet en stor Deel, som skal have ødelagt tre Byer, af hvilke man veed, at een har hedet Tudal. Giedberg; Markeskielgaard; Fredtoftgaard; Broeng; Sønderbøl eller Skareborg; Ridholm; Billumvadgaardi Vidtoft; Trolldholm; Søehuse; Kiergaard. Sognets Engbund er marsk, som har været langt større forhen, men bortskylles efterhaanden af Vandet: thi Sognet ligger ved Vesterhavets Strandkant. Til dette Sogn støder den store Fiilsøe, hvori falder Brasen og Helt; desuden er her i Sognet sexten andre smaa Søer, hvori fiskes Giedder, Aborrer og Skaller. Skiødstrupvad, hvorover Veien falder til Hoesogn og Oxbyesogn, holder sig altid lige haard; thi Grunden er Gruus.

8) **Hoesogn** ligger paa en Odde af Herredet, der løber ud i Havet, som deraf heder Hoebugt og Hoeboedyb. Paa denne yderste Odde i Sognet ligger Hornbjerg. Til Sognet hører Hoebye: Vesterbredmosegaard. Sognepræsten

har efter Kong Kristian den Femtes Bevilgning Aar 1696 Kongetienden af Hoe- og Oxbyesogne. Ligeledes har Bønderne og Strandsidderne i disse tre Sogne, Hoe, Oxbye og Henne, Kong Kristian den Femtes Tilladelse at ernære sig af Søen og Fiskerie, saa og at henhøre og sælge deres Fiskevahre, hvor de best kunde; dog at de med Angivelse og Told paa behørige Toldsteder sig forholder efter Toldroullen.

9) **Oxbyesogn** er Annexet til Hoesogn. Dertil hører: Oxbye; Veiersbye; Mosevraabye; Østerbredmosebye; Borupbye.

10) **Hennesogn** bestaaer af Hennebjergbye; Hennegaard, en Herregaard, hvortil er prægtigt Fiskerie baade af Havet og af den store Fiilsøe, som er 5 Mile lang, saa at her haves 18 til 20 diverse Slags fersk Fisk; dens frie Hovedgaardstaxt er 19 Tdr. 1 Skp. 3 Fkr. 1 Alb., Mølleskyld 8 Tdr. 4 Skpr. Bøndergods 202 Tdr. 2 Skpr. 3 Fkr. 2/3 Alb., Tiender 39 Tdr. Kirkebye; Hovstruebye; Ovresidebye; Nedresidebye; Dyrebye; Tebelgaard; Klitingbye; Stavreføebye; Gammeltoftgaard; Hvilsagergaard; Klovgaard.

11) **Lønnesogn** er Annexet til Hennekirke, og ligger ved Strandkanten. Dertil hører: Lønnebye; Stakegaarden; Lønnehede; Lønnebjerggaard; Blaabierg, et stort Forbjerg eller høi Klint og Sandbakke paa Strandkanten, hvorefter Skippere seile og styre deres Kours. Denne Klint kaldes Blaabierg, fordi den giver et blaåt Skiær langt fra, og kan sees over to Mile borte ind i Landet; den er en Kiæde af lutter Klinte og Sandbierge, som paa den Kant af Naturen danner ligesom en Vold for Havet, at det ikke kand brække ind og foraarsage Oversvømmelse og Skade paa Agrene. Fra Blaabierg ud i Havet strækker sig det lille jydsk Rif, som og kaldes Rifshorn, hvilket er meget farligt for de Seilende, og hvor Skibe i haard Storm ofte strande og forulykkes. Her ved Havet eller Strandkanten findes Rav, eller Bernstein.

Anmerkning.

Disse fem sidstanførte Sogne have kun meget liden Avling, men god, fordi der er Marskgrund. Indbyggerne leve derforuden af deres Fiskerie og af Søefart; thi de give ingen Landsoldatere, men høre til Sølimiterne, da en stor Deel af det unge Mandskab, som er enrøllerede Matroser, fare aarlig i hollandsk Tieneste, naar de til Hs. Kongel. Majests. Søetieneste ei behøves.

12) **Nebelsogn** bestaaer af Nebelbye; Præstebye; Kollebye; Sedingbye; Bolkiergaard; Hundhale; Ridersholm.

13) **Lydomsogn** er Annexet til Nebelkirke. Dertil hører: Lydombye; Lydomhedebye; Kærupbye; Lydomgaard, en smuk Herregaard, hvis Hovedgaardstaxt er 29 Tdr. 4 Skpr. 3 Fkr. 2 Alb., Mølleskyld 9 Tdr. 4 Skpr. 2 Fkr., Bøndergods 280 Tdr. 3 Skpr. 3 Fkr. 1 1/20 Alb., Mølleskyld 1 Td. 4 Skpr. 3 Fkr., Tiender 12 Tdr. 4 Skpr. Storefrisgaard; Lillefrisgaard; Lykkegaard; Hekenfeldt. Midt igiennem Sognet løber Lydomaae, som falder ud i en Fiord til Vesterhavet.

14) **Qvongsogn** er det Nordligste Sogn saavel i Vesterherred som i Riberhuusamt. Til dette Sogn hører: Qvongbye; Qvorupbye; Aastedbye; Halmbye; Kamersgaard, et eenligt Sted; Lynehosted, et eenligt Stad; Starbekmølle, en Græsmølle. Lyneaae gjør her Grændseskiel imellem Riberhuusamt og Lundenæsamt; samme Aae gør ogsaa Grændseskiel imellem Vester- og Nørreherreder.

15) **Lynesogn** er Annexet til Qvongkirke, men ligger i Nørreherred udi Lundenæsamt, hvor det findes anført under No. 9. Dette Sogn skilles fra Qvongsogn ved Lyneaae.

Efterfølgende Lundenæsamt.

Kilde: Nicolay Jonge,
Kongeriget Danmarks chorografiske Beskrivelse.
Kiøbenhavn 1777
Johan Rudolph Thieles Bogtrykkerie og paa hans Forlag, boende i store
Helliggieststrædet No. 150

Side 487 – 520.